

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), alexyas@ukr.net

ДВІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОСТОМАРОВОЗНАВСТВА

Дві книжки у великій шафі посеред кількох рядів щільно втиснутих словників, довідників та енциклопедій часом губляться і навіть зникають з поля зору. Утім, коли око зупиняється на їхніх корінцях, пам'ять мимоволі нав'язує асоціації й спомини. Відтак постає добродушне й усміхнене обличчя Юрія Анатолійовича Пінчука, який так раптово й несподівано відійшов у вічність...

Його інтелектуальна біографія від аспірантських років і до кінця життя була щонайтісніше пов'язана зі студіюванням спадщини визначного українського та російського історика Миколи Івановича Костомарова (1817–1885). Незабутнього 1968 р. за порадою свого наукового керівника – члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія Юрій Пінчук обрав першу й найголовнішу тему своєї дисертаційної роботи та подальших наукових студій – «М. І. Костомаров як історик України».

Це був найважливіший вибір у інтелектуальній біографії Ю. Пінчука, позаяк лєвова частка його творчого доробку пов'язана з костомаровознавством! Та найбільшим своїм досягненням, ба навіть вінцем творчості він уважав дві персональні енциклопедії, котрі заклали підвалини для формування міждисциплінарної галузі – *костомаровознавства*. Кожна з цих книжок має власну й доволі своєрідну історію...

Зауважимо, що персональні енциклопедії посідають специфічне місце у соціогуманітаристиці, позаяк пов'язані з тією чи іншою знаковою постаттю епохи, себто з багатоманітними пласттами та контекстами культурного, духовного й інтелектуального життя різних часів. Вочевидь, такі енциклопедії відображають

розмаїтті, інколи суперечливі та навіть контраверсійні культурні й інтелектуальні запити суспільства і, водночас, є спробами упорядкувати інформацію як щодо дослідницьких рефлексій та інтерпретацій, так і стосовно біографічних колізій і творчих експериментів провідних героїв. Недаремно персональні енциклопедії присвячено інтелектуалам світового та європейського масштабу таким, як Гете, Данте, А. Міцкевич, В. Шекспір, Ф. Шіллер та ін.

Своєрідна традиція з обсягу персональних енциклопедій побутує і в українській соціогуманітаристиці. Згадаємо, приміром, двотомний «Шевченківський словник», виданий у 1976–1977 рр. під маркою Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. Окрім того, у просторі радянської соціогуманітаристики з'явилося ще кілька персональних енциклопедій, зокрема присвячених М. Лермонтову (1981) та білоруському просвітнику Ф. Скорині (1988, 1990), а також ґрунтовний енциклопедичний словник Л. Черейського про пушкінське оточення (1975, 1989) та ін.

Отож у середині 1990-х років, коли постав первісний енциклопедичний проект, присвячений М. І. Костомарову, дослідницькі практики у царині персональних енциклопедій були вже досить поширеними. Однак на відміну від попередніх видань, йшлося про українського діяча, який був одним із фундаторів Кирило-Мефодіївського братства, належав до найяскравіших істориків-романтиків ХІХ ст., мав самобутні погляди, світосприйняття та величезну наукову спадщину, відзначився різноманітними дослідницькими, культурними та громадськими практиками. Ці особливості суттєво вирізняли зазначений проект з-поміж інших персональних енциклопедій.

Первісним орієнтиром для костомаровського проекту у ті буремні 1990-ті роки слугував вищеназваний «Шевченківський словник», до створення якого спричинилося майже 500 авторів! Натомість над проектом енциклопедичного словника, присвяченого М. Костомарову, працювала лише невеличка група науковців з Інституту історії України НАН України.

Зазвичай енциклопедичний формат висуває перед дослідниками кілька доволі жорстких і складних вимог: а) окреслити

провідні масиви інформації, котрі мають бути репрезентовані; б) визначити способи репрезентації й уніфікації фактографічних відомостей і узагальнень, себто типи статей та ієрархічні зв'язки між ними; в) суворо зафіксувати сферу самообмеження. Вочевидь, архітектоніка будь-якої енциклопедії залежить саме від опрацювання й переведення до конструкції тексту наведених вище настанов.

Утім, видова самобутність персональних енциклопедій істотно ускладнює як формування словника (абеткового переліку статей), так і добір відповідних відомостей, оскільки зумовлена їхнім межовим характером! Власне, персональна енциклопедія обіймає масиви інформації, котрі лежать у просторі приватного і публічного, професійного та буденного, одиначного й загального, свого і чужого, зовнішнього й внутрішнього, теорії та практики тощо. Не випадково майже всі статті таких енциклопедій містять загальний та персональний блоки інформації, що суттєво ускладнює репрезентацію фактографічних відомостей та їх уніфікацію.

Так чи інакше, у процесі роботи над костомаровською енциклопедією на перший план досить повільно, суперечливо, крок за кроком виступала ідея пошуку культурної та інтелектуальної ідентичності М. Костомарова, що трансформувалася в осягнення його ціннісних і світоглядних орієнтацій у світлі певної культурної доби. Проте це усвідомлення з'явилося у авторів лише через кілька років напруженої, повсякденної, часто-густо рутинної праці на ниві костомаровознавства.

Первісна евристична програма проекту костомаровської енциклопедії була зорієнтована за кількома традиційними напрямками: 1) усі праці історика; 2) географічна номенклатура, пов'язана з біографією М. Костомарова (у сучасному розумінні місця пам'яті!); 3) інституції й товариства; 4) періодичні видання; 5) персоналії – сучасники М. Костомарова та дослідники його творчості.

У пам'яті спливають купи летючих чи рухомих карток – первісний словник, величезні стоси машинописних роздруківків у кількох варіантах із безліччю правок, вклейок, дописів і т. п. Адже всі варіанти статей протягом другої половини 1990-х років

друкували у відділі на старій електричній друкарській машинці «Ятрань» із побитим шрифтом. Юрій Анатолійович читав і безупинно редагував усе нові та нові варіанти статей, працював з авторами, постійно скаржився на болі в очах, які супроводжували це, здавалося б, нескінчене читання. Багатство аспектів діяльності й творчості М. Костомарова неминуче породжувало розмаїття ліній та контекстів, які слід було опрацювати. Відтак перманентно поставали новітні сюжети та відмінні фактографічні зрізи.

Зрештою, тривалі вчитки й правки, усе нові й нові переробки поступово підвели до думки, що проекту бракує представлення світогляду та поглядів М. Костомарова, специфіки його інструментарію і понятійного апарату, а також кола проблем, пов'язаних зі сприйняттям українським діячем переломних культурних, політичних та соціальних зрушень XIX ст. Порушувалися питання й щодо репрезентації його місця та ролі в історичній і суспільно-політичній думці того часу тощо. Таким чином, наприкінці 1990-х років постала гостра потреба у нових проблемних лініях майбутньої персональної енциклопедії, котрі б спиралися не так на фактографічну інформацію, як на її інтерпретацію. За великим рахунком йшлося про солідний інтерпретаційний сегмент майбутнього видання.

Зазначимо, що перша енциклопедія про М. Костомарова готувалася російською мовою, позаяк знайти українське видавництво, котре б наважилося вкласти гроші у ризикований, сирий і довготривалий енциклопедичний проект у 1990-ті роки, коли панувала гіперінфляція і суцільна розруха гуманітарної сфери, було вкрай складно. Відтак погляди Юрія Пінчука звернулися до Воронежчини – малої Батьківщини Миколи Костомарова.

На обширах Воронежчини працювала чимало місцевих дослідників-краєзнавців (А. Аббасов та ін.), які вивчали творчу спадщину та біографію М. Костомарова. Від 1992 р. у Воронежі щорічно проводилися Костомаровські читання. Відтак персональні творчі контакти Ю. Пінчука та місцевих дослідників й виплекали проект спільного видання енциклопедії. Так, розпочалася співпраця з воронезькими краєзнавцями, котра тривала протягом кількох років. У матеріалах сьомих Костомаровських

читань у Воронежі 1997 р. було навіть опубліковано кілька статей з обсягу цього енциклопедичного проекту.

Та співпраця виявила ще одну Ахіллесову п'яту, властиву, на превеликий жаль, більшості сучасних енциклопедичних проєктів, відсутність збалансованої і повноцінної організації праці у ланцюзі автор-рецензент-редактор-коректор, точніше повного циклу енциклопедичних практик. Дедалі більше давалися взнаки й різниці у підходах академічних учених та воронезьких краєзнавців, які по-різному сприймали видові й жанрові вимоги енциклопедичного формату. Мабуть, не варто дивуватися, що складнощі, суперечності, проблеми у реалізації проєкту, кінець-кінцем, обірвали цю співпрацю...

Зауважимо, що Юрію Пінчуку довелося терміново переорієнтуватися й шукати нові можливості видання енциклопедії в Україні. Тим більше, що ще 2000 р. проєкт існував лише у вигляді робочої паперової версії. Того ж року машинопис енциклопедії подано на здобуття гранту міжнародного фонду «Відродження», але хоч його й було відзначено кількома рецензентами, проте він так і не отримав цільового фінансування.

Нові можливості відкрилися у співпраці з донецькими науковцями, зокрема з місцевим видавництвом «Юго-Восток». Відтак 2001 р. перша російськомовна версія проєкту – «Енциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885)» побачила світ у зазначеному видавництві накладом у 500 примірників. Це видання містило понад 1 тис. різноманітних статей! Утім, воно не було позбавлене низки недоліків і прогалин, багатьох технічних і коректорських помилок.

Отож робота над поліпшенням і доопрацюванням цієї персональної енциклопедії тривала й далі. У 2005 р. проєкт енциклопедичного довідника про М. Костомарова було включено до державної програми «Українська книга» на базі київського видавництва «Вища школа». Утім, фінансування розпочалося лише наприкінці грудня 2005 р. Відтак українська версія персональної енциклопедії опрацьовувалася авторами, редакторами й коректорами протягом лише двох місяців, що створило вкрай напружену ситуацію, а в лютому 2006 р. спричинило тривалі нічні посиденьки за редагуванням і коректурою.

Загалом українська версія енциклопедії 2005 р. (де-факто 2006!), опублікована під назвою «Микола Костомаров. Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник» (наклад 5 тис. примірників), була істотно доопрацьованим і переробленим виданням. Цікаву вступну статтю «Фундатор новітнього українства» написав академік В. А. Смолій – співавтор і відповідальний редактор цього видання.

Крім того, у довіднику 2005 р. представлено низку великих узагальнюючих статей, які резюмували інформацію за багатьма проблемно-тематичними напрямками та містили відповідні покликання на словникові гасла: «Архівні матеріали про М. Костомарова», «Біографія М. Костомарова», «Епістолярна спадщина М. Костомарова», «Іконографія М. Костомарова», «Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова», «Історіографія про М. Костомарова», «Літературна спадщина М. Костомарова», «Пошанування й увічнення пам'яті М. Костомарова», «Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова», «Українофільство», «Фольклорно-етнографічні студії М. Костомарова», «Час історичний» та ін.

Час невпинно спливає... З перспективи нинішніх днів вимальовуються нові сюжетні лінії і проблеми, котрі фрагментарно чи епізодично репрезентовані в енциклопедичному довіднику 2005 р., інакше сприймаються факти й інтерпретації, з'являються нові публікації та книжки...

Проте обидві версії згаданої персональної енциклопедії продукують й інші думки. Зокрема, пригадуються численні наміри й потуги науковців на ниві підготовки персональних енциклопедій, які побутують і до сьогодні. Готується до друку багатотомна «Шевченківська енциклопедія» (нині представлено її попередню е-версію на сайті <http://www.shevchycl.kiev.ua/>), висловлюються думки про потребу створення персональних енциклопедій, присвячених Лесі Українці, М. Грушевському, М. Драгоманову, О. Довженку, П. Кулішу, І. Франку та іншим знаковим українським діячам. Утім, два видання, присвячених М. Костомарову, й до нині залишаються *є д и н и м и* успішно реалізованими проектами з обсягу українських персональних енциклопедій протягом 1990–2000-х років.

Отож, споглядаючи ці дві книжки на шафовій полиці, з ностальгійним присмаком пригадую ті напружені, насичені робочі дні, а в уяві виринає постать мого керівника, старшого колеги та фундатора двох енциклопедичних проєктів – Юрія Анатолійовича Пінчука.

3 лютого 2013 р., м. Київ

Post Scriptum. Минуло вже майже п'ять років як Ю. А. Пінчук відійшов у вічність. У світ інобуття відійшла і його дружина – Тамара Вікторівна Пінчук. Протягом 2012–2015 рр. було видано фундаментальну шеститомну «Шевченківську енциклопедію». Виошуються нові плани, пов'язані з проєктами ще кількох персональних енциклопедій, але два реалізовані проєкти й нині посідають поважне місце в українській енциклопедистиці.

Добігає кінця 2017-й – рік 200-ліття від дня народження М. І. Костомарова та 80-річчя від дня народження Ю. А. Пінчука – невтомного дослідника й популяризатора величезної, розмаїтої та багатоманітної костомаровської спадщини. Зерна костомаровознавства, посіяні та прищеплені Юрієм Анатолійовичем молодим дослідникам, нині добре проростають у вигляді нових публікацій і книжок, присвячених блискучому, загадковому та знаковому інтелектуалу-романтику XIX століття...

23 листопада 2017 р., м. Київ

Oleksii Yas

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Leading Research Fellow, Department of Ukrainian historiography, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

TWO PAGES FROM THE HISTORY OF KOSTOMAROVознавство